

BEGRAAFPLAATSEN IN EUROPA

THEMA 41 - GRÜNDERZEIT

OMNIA VANITAS

Vanitas vanitatum et omnia vanitas. IJdelheid der ijdelheden en alles is ijdelheid. Aan deze tekst uit Prediker 1,2 kun je denken bij het zien van de vaak pompeuze grafmonumenten op begraafplaatsen in Duitse steden. De delen waarop deze grafmonumenten staan hebben in enkele steden in de volksmond de toevoeging *Millionen* gekregen.

Zo vind je de **Millionärsallee** op het Ostfriedhof in Aken, de **Millionenallee** op het Melatenfriedhof in Keulen, de **Millionenhügel** op het Nordfriedhof in Düsseldorf en de **Millionenallee** op Friedhof Unterbarmen in Wuppertal. Ze wijzen op een rijk verleden van hen die daar begraven liggen.

Maar in feite bleek hun rijkdom ijdel, want zij konden het niet meenemen in het graf. Een doodshemd heeft immers geen zakken! Hun ijdelheid heeft echter wel prachtige grafmonumenten opgeleverd. Ze vormen vaak een wereld van verschil met de 'gewone' graftekens. Het gaat hierbij vaak over monumenten uit de *Gründerzeit*, de periode van economische opbloei in Duitsland na de gewonnen oorlog tegen Frankrijk in 1870-71.

In de rubriek **Funeraire reist(ri)p no. 7** kun je in een *Millionenroute* een tocht maken

langs de bovengenoemde miljoenenlaantjes, hieronder wordt het verschijnsel *Gründerzeit* beschreven.

GRÜNDERZEIT

Wie in Duitsland een begraafplaats bezoekt komt geregeld het begrip *Gründerzeit* tegen, waarmee vooral een bepaald soort grafmonument wordt bedoeld. Welke periode is dat, wat voor grafmonumenten zijn het en waar vind je goede voorbeelden?

Met *Gründerzeit* wordt de economische periode in Duitsland en Oostenrijk in de 19e eeuw tot aan de Eerste Wereldoorlog aangeduid. In Oostenrijk begon de *Gründerzeit* rond 1850 met het begin van de industrialisering. In Duitsland begon de *Gründerzeit* wat later, namelijk na de Frans-Duitse oorlog van 1870-71. We zullen ons beperken tot Duitsland.

Het *gründen* = stichten in Duitsland duidde op de allereerste plaats op de stichting van het Duitse Rijk en vervolgens op de stichting van firma's en naamloze vennootschappen, fabrieken en industrieën. De min of meer door Otto von Bismarck uitgelokte Frans-Duitse Oorlog (1870-1871) werd door Duitsland gewonnen en leidde tot de stichting van het Duitse (Keizer)Rijk, waarin de Duitse staten verenigd werden. De eindelijk gerealiseerde nationale eenheid en de schatting van vijf miljard goudfranken die Frankrijk als verliezer aan Duitsland moest betalen leidde tot een stichtingsgolf van naamloze vennootschappen (*Aktiengesellschaften*), banken en ondernemingen, die aan de navolgende periode de naam *Gründerzeit* (stichtingsperiode) gaf.

Van de oorlogsschuld van 5 miljard goudfranken werd direct 3 miljard frank voor de Duitse kapitaalmarkt gebruikt. Verder was tijdens de oorlog een groot deel van de industrieproductie gericht op de oorlog, zodat men nu aan de overige productie kon beginnen. Een andere factor voor de economische opbloei lag in het feit dat de stichting van een naamloze vennootschap wettelijk erg vergemakkelijkt werd. Het gevolg was de stichting van meer dan 500 naamloze vennootschappen tussen 1871 en 1873 alleen al in Pruisen. Daardoor werd steeds meer privé kapitaal in het bedrijfsleven geïnvesteerd.

Op veel Duitse begraafplaatsen herinneren monumenten aan de gesneuvelden in de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871.

- Giessen:
Alter Friedhof
- Würzburg:
Hauptfriedhof
- München:
Alter Nordfriedhof

Het was vooral de sterk opkomende middenklasse van industriëlen, handelaars en kooplieden, die van deze ontwikkelingen profiteerden en in een wereld van ongekeerde welvaart terechtkwamen. Zij vormden de klasse van de *nouveaux riches*. Deze groep wilde zich duidelijk distantiëren van de arbeidersklasse en door een eigen stijl zijn eigen sociale status laten zien. Twee belangrijke kenmerken van *nouveaux riches* lijken te zijn: poenerig en kitscherig. Ze willen duidelijk laten zien dat ze rijk zijn, vaak gekoppeld aan het gebrek aan smaak.

Op begraafplaatsen uitte dat zich door poenerige en megalomane grafmonumenten op te richten als blijvende herinnering aan zichzelf. Graven werden gezien als een openbare uitbreiding van het familiebezit en begraafplaatsen voorzagen in een plaats voor de families om er permanente monumenten voor zichzelf op te richten. In de uitvoering van de grafmonumenten wilde men zijn rijkdom laten zien: groots, grootser, grotesk.

In Groot-Brittannië zien we eenzelfde verschijnsel in de Victoriaanse tijd, waarin de *Victorian way of death* dezelfde verschijnselen vertoonde als op begraafplaatsen in Duitsland in de *Gründerzeit*.

De bouwstijl van de grafmonumenten werd ook wel *Gründerzeitstil* genoemd.

Düsseldorf - Millionenhügel

Keulen - Millionenallee

Wuppertal - Millionenallee

GRÜNDERZEITSTIJL OFWEL HISTORISME

De *Gründerzeitstil* is een stijl die bestaat uit een teruggrijpen op historische stijlen, maar dan in een nieuw (neo) jasje: neogotiek, neoromaans, neorenaissance en neobarok. Daarom wordt ook wel de term Historisme gebruikt. Maar het kan ook eclectisch zijn, een mix van alles en niks.

De industriële revolutie vereiste de bouw van fabrieken, stationsgebouwen, watertorens, woonwijken en voor de middenklasse villa's en herenhuizen. Bij gebrek aan een nieuwe stijl werd er teruggegrepen op historische stijlen, die in tegenstelling tot vroeger tegelijkertijd en door elkaar heen gebruikt werden of waarbij zelfs diverse stijlen in één gebouw of monument gerealiseerd werden.

Omdat voor de welvarende middenklasse de verworven sociale status ook na de dood zichtbaar moest blijven op de begraafplaats werden daar in dezelfde neostijlen opzichtige monumenten gebouwd, zodat de herinnering aan hen levend zou blijven.

Waar in de Middeleeuwen de gotiek volgde op het romaans was het in de 19de eeuw net andersom en volgde het neoromaans op de neogotiek. Vooral in Duitsland, en met name in Pruisen, was deze neoromaanse stijl van groot belang. Hier werd de romaanse stijl, overigens ten onrechte, als echt Duits beschouwd. De neogotiek was te katholiek en vooral te Frans. De romaanse stijl leende zich vanwege de robuuste vormgeving goed voor bouwwerken, zoals het crematorium op het Südfriedhof in Leipzig en grote grafmonumenten, zoals een aantal mausolea op Friedhof Ohlsdorf in Hamburg.

Neorenaissance en neoclassicisme, vaak moeilijk van elkaar te onderscheiden en neobarok en zelfs neorococo waren andere historiserende stijlen waarop teruggegrepen werd. Eclecticisme, het combineren in een enkel werk van elementen van verschillende stijlen of stromingen, werd binnen het 19e-eeuwse historisme veelvuldig gebruikt.

Keulen-Melaten: neorenaissance

Keulen: neogotisch

Hamburg-Ohlsdorf: neoromaans

ENKELE VOORBEELDEN

In de rubriek **Funeraire reist(r)ip no.7** maken we in een *Millionenroute* een tocht langs de miljoenenlaantjes die in de intro zijn genoemd. Hieronder nog enkele begraafplaatsen uit de *Gründerzeit*.

Berlijn - Alter St. Matthäus-Kirchhof: *Friedhof der Gründerzeit*

Dit in 1856 aangelegde kerkhof ligt in de wijk Tiergarten (Berlin-Mitte), waar eind 19e eeuw de rijke Berlijnse burgerij haar herenhuizen en villa's betrok. Door oorlogsverwoestingen is daar niet veel van overgebleven, maar op de begraafplaats liggen de voormalige bewoners nog in hun 'tweede huis'. Wie tijdens zijn leven iets bereikt had verzekerde zich van een stuk onsterfelijkheid in luxueuze *Erbbegrabnissen* (familiegraven): grootindustriëlen, rijke kooplieden, fabrikanten, maar ook wetenschappers en kunstenaars. Als geen andere representeert deze begraafplaats het Berlijn van de *Gründerzeit*. Gelukkig is de begraafplaats behouden gebleven, want Hitlers architect Albert Speer had daar in het kader van de *Neugestaltung der Reichshauptstadt Berlin* een 120 meter brede *Prachtstrasse* gepland, waaraan een derde van het kerkhof ten offer viel. De totale opheffing van het kerkhof ten behoeve van een stationsgebouw kon niet meer gerealiseerd worden door een ander dan gepland verloop van de oorlog. De eenvoudige graven van de gebroeders Grimm vallen in het niet bij de protserigere paleizen, kathedralen en mausolea van de *nieuwe rijken*. Het grootste complex is dat van de stinkendrijke bankier Adolph von Hansemann, bestaande uit een neoclassicistisch mausoleum omgeven door een atrium met Dorische zuilenbalustraden. *Eisenbahnkönig* Bethel Henry Strousberg verdiende en verloor miljoenen met beurspeculaties, waarbij hij zelfs een tijdje zijn mausoleum moest verpanden. De grafkelder in het neogotische mausoleum van Carl Bolle, de stichter van de *Bolleschen Meierei*, de eerste mobiele melkhandel in Berlijn, was de eerste met elektrisch licht.

Gebrüder Grimm

Erbbegrabnis von Hansemann

Mausoleum Bolle

Hamburg - Friedhof Ohlsdorf: *Millionenhügel*

Millionenhügel heet in de volksmond het terrasvormig grafveld op begraafplaats Ohlsdorf met veel grote grafplaatsen van (eens) rijke families. Het veld ontstond in het begin van de 20e eeuw. Het bekendste graf is dat van dierentuinstichter Carl Hagenbeck, waarop zijn lievelingsleeuw Triest is afgebeeld.

Op een familiegrafveld staat over het algemeen een centraal beeld of monument, terwijl de individuele graven worden aangegeven met kleinere graftekens. Het kon ook anders, daarvan getuigen de grote mausolea, waarvan de meeste bij elkaar staan aan de noordrand van de begraafplaats. Daar werd in 1906 een bepaald stuk grond aangewezen voor de bouw van dit soort bouwwerken. De reden was vooral praktisch: daar konden gemakkelijk vrachtwagens met bouw materiaal komen.

Het grootste mausoleum op de begraafplaats neemt een ruimte in van 200 m². De monumentale centraalbouw op een achthoekig grondplan en bekroond met een koepel in neoromaanse stijl werd in 1906 voor de Hamburgse bankier Freiherr Johann Heinrich von Schröder gebouwd in rode zandsteen. Het ruime interieur wordt van bovenaf verlicht door bontgekleurde vensters met christelijke scènes. Op de top van een kunstmatige heuvel werd in 1905 voor Anton Riedemann een mausoleum als kruisvormige centraalbouw met neoromaanse vormen gebouwd (foto boven). Riedemann had zijn kapitaal verdiend met de handel in ruwe olie; zijn bedrijf ging later op in de firma ESSO.

Carl Hagenbeck

Mausoleum Schröder-exterieur

Mausoleum Schröder-interieur

Leipzig - Südfriedhof: Kapellenberg

Onder de rook van het machtige *Völkerschlachtdenkmal*, dat herinnert aan de nederlaag van Napoleon op 18 oktober 1813, ligt het Südfriedhof, dat in 1886 zijn gronden opende voor de gestorven inwoners van Leipzig. De begraafplaats werd aangelegd in de *Gründerzeit*, toen er vanwege de snelle groei van de bevolking meer begraafgrond nodig was. Veel van het historisme, de stijl van de *Gründerzeit*, is terug te vinden op de begraafplaats. Op de eerste plaats de *Kapellenberg*, het aula/crematoriumcomplex; het totale bouwwerk werd in neoromaanse stijl ontworpen, waarbij architect Scharenberg zich liet inspireren door het benedictijner klooster in Maria Laach uit 1093.

Wie een *Gründerzeittour* maakt door Leipzig kan zijn tocht voortzetten op het Südfriedhof, omdat de prachtige woningen van de rijke burgerij corresponderen met de fraaie grafmonumenten op de begraafplaats. Men kon kiezen uit een wandgraf van 25 m² of een familiegrafveld van 27 m². De familie Meissner koos voor een grafveld en liet daar een monumentaal grafmonument oprichten. Koopman Heinrich Schaub koos voor een wandgraf, dat geïnspireerd is op de klassieke oudheid. Het zijn maar een paar van de vele monumenten, die je hier kunt zien.

Familie Meissner

Kapellenberg: aula/crematorium

Heinrich Schaub

EPILOOG: FRIEDHOFSREFORM

Rond 1920 kwam er in de *Friedhofsreform* een tegenbeweging op gang tegen wat *Monumenten-Wuth*, *Millionenallee*, *Hochmutsallee* en *Versteinerung der Friedhöfe* werd genoemd. Er trad een duidelijke versoering op zowel in de aanleg van begraafplaatsen als in het gebruik van graftekens. Begraafplaatsen werden rechtlijnig en geometrisch aangelegd, zakelijk en sober. Daarin pasten geen grote grafmonumenten en ook de plaatsing van beeldhouwwerken nam drastisch af. De stèle werd weer het belangrijkste grafteken, eenvoudig van vorm.

Gelukkig kwam het niet tot een beeldenstorm en kunnen we nog steeds genieten van dit stukje funeraire cultuur.